

**БІЛЯ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСЛІНГВІСТИКИ –
ПЕРША РОБОТА В. Д. КАТКОВА**

Сучасне демократичне суспільство припускає відкритість, прозорість та ефективність правопорядку. Самі ці характеристики істотним чином залежать від мови, якою (і в якій) твориться і здійснюється право.

Точність і ясність юридичних формулювань, їх адекватне мовне втілення, правильне й однозначне вживання правової термінології багато в чому визначають ефективність законодавства, сприяють повноцінному захисту прав окремих громадян, юридичних осіб, суспільства і держави.

Нагальна необхідність розробки теоретичних основ техніки законотворення в Україні, принципове оновлення вітчизняного законодавства відповідно до європейських і світових стандартів ставлять низку філософсько-методологічних питань, зокрема щодо логіко-семіотичного аналізу мови права.

Мова права – одна з професійних мов, що виникли на основі літературної національної мови (поряд з мовами медицини, техніки, мистецтва тощо). Вона

включає в себе низку відносно самостійних видів: мову законодавства і підзаконних правових актів, мову правозастосовчої практики, мову юридичної науки та юридичної освіти, мову юридичної журналістики тощо. Крім того, предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які у свою чергу також поділяються на кілька видів – мови цивільного, кримінального, міжнародного тощо права, мови відповідних видів судочинства тощо.

Хоча цілком очевидно, що права без мови немає і бути не може, дослідження їхньої взаємодії впродовж усієї історії правової рефлексії знаходилися так би мовити «на периферії», і про саму цю взаємодію впродовж багатьох століть згадували головним чином у зв'язку з розробками техніки та методики складання і тлумачення правових текстів (словесне, філологічне або граматичне тлумачення).

Починаючи з класичної античності, філософи прагнули до конструювання максимально

повних систем, в яких великого значення надавалося тій теоретичній галузі, яку сьогодні називають філософією права (Платон, Аристотель, Томас Аквінський, Гоббс, Юм, Монтеск'є, Руссо, Кант, Фіхте, Гегель та ін.). Багато хто з названих мислителів зробили внесок у розвиток іншої сфери теоретичних інтересів – філософії мови. Тим часом, як зазначає Г. Дж. Берман, протягом тривалого історичного періоду ні в соціальній філософії, ні в теоретичній юриспруденції «не бралися до уваги такі формуючі чинники, як мова права» [1, с. 39].

Це – не зовсім вірне твердження, і в спільній з В. Д. Титовим монографії [6] нами було показано, що інтерес до мови права спорадично виявлявся впродовж всієї історії філософсько-правової, законотворчої та практико-юридичної рефлексії. Зокрема, на підставі робіт «До аналізу основних понять юриспруденції» (1905) [2] і «Jurisprudentiae novum organum (Реформована загальним мовознавством логіка та юриспруденція)» (1913) [4] було показано, що першим у світі юристом, який став систематично досліджувати мову права, був наш співвітчизник, харківський, а потім одеський цивіліст і теоретик права Василь Данилович Катков (1867 – 1919).

На час написання монографії нам ще не була відома його рання праця «Наука і філософія права?», яку було видано в Берліні в 1901 р. [3].

Метою даної статті є аналіз основних положень цієї роботи. Незважаючи на те, що після публікації цієї праці пройшло понад століття, багато міркувань, висловлених у ній В. Д. Катковим, зберігають свою актуальність і в наші дні.

Головне питання, якому присвячена ця невелика монографія, – з'ясування того, що слід розуміти під «правом». Катков протиставляє дві провідні в його час течії у праворозумінні – німецьку та англійську. Якщо перша течія була досить добре відома в Росії тих часів, то друга, за винятком творів Бентама, була практично невідомою. Як можна зрозуміти інтригуючий знак питання в назві цієї книги, він схильний відносити англійську юриспруденцію до «науки», що дає позитивне і практично-продуктивне знання, а німецьку – до «філософії», тобто до сфери спекулятивного і практично-дезорієнтуючого розуміння.

Уже в цій ранній роботі Катков передує проблематику своїх більш пізніх творів, використовуючи методи мовознавства до інтерпретації філософсько-правових проблем. Спираючись на широке історико-лінгвістичне

підгрунтя, він аналізує походження і вживання основних понять юриспруденції – категорій «права» і «закону», – в античній та сучасній німецькій літературі та британській традиції.

«Ставлячи в основу поняття «закону» (law), англійські юристи (Austin і Holland головним чином) пролили набагато більше світла в цій сфері ведення, ніж будь-хто інший. Право є у них просто корелятом обов'язку, визначеного законом. Точність і стійкість їхньої термінології позбавила їх від тих штучних труднощів, неясностей і протиріч, якими переповнені твори навіть корифеїв німецької літератури» [3, с. У].

Катков вказує на багатозначність німецького терміна *Recht*, який завжди перекладається російською мовою як «право», але в німецькій літературі він вживається і в значенні «закону». «Вживаючи інколи у двох суміжних фразях одне і те ж слово (*Recht*), німецький учений не помічає, що обидва рази в голові його пов'язуються з цим словом різні поняття» [Там же, с. У]. Катков виступає проти «нерозбірливого переймання» і наслідування німецької вченості вітчизняними авторами, оскільки «їх термінологія абсолютно чужа російській мові та є наслідуванням невдалої німецької термінології» [Там же, с. У].

Свій аналіз значення терміна «право» Катков починає з наведення випадків його вживання в контекстах наукової літератури, періодичних видань, політичних промов, белетристики і буденних розмов: «така-то держава правова, а така-то – неправова»; «у такій-то державі немає правового порядку» або «безправна держава»; «влада повинна підкорятися праву» чи «бути обмеженою правом»; «право йде попереду сили» або «сила йде попереду права», або «право може бути без сили, а сила без права»; «боротьба за право», «правове почуття», «правова свідомість», «священні, природжені, невідчужувані, природні права людини» тощо. «І якщо люди через «право» ведуть війни, влаштовують великі й малі революції, жертвують своїм надбанням, життям і свободою, то, ймовірно, ми маємо справу з чимось надзвичайно важливим ... Питання про те, що таке право, не є, таким чином, лише академічним ... Це питання й надзвичайної практичної важливості ...» [Там же, с. 2].

Катков наводить вислів Канта: «Юристи все ще шукають визначення свого поняття права», погоджуючись із тим, що ці слова не застаріли й у його дні (як і в наші дні! – С. 3.). Більш того, відзначає Катков, є юристи, які вважають, що це питан-

ня не тільки не є вирішеним, а й не може бути вирішеним. Але, на його думку, «основні поняття юриспруденції надзвичайно прості, а труднощі створені штучно; вихідний пункт їх – двозначність термінології» [3, с. 3].

Термінологічні дефекти зумовлені, на його погляд, в першу чергу абсолютно недоречним пафосом у спробах визначення права іменитими філософами права. «Якщо залишити осторонь ці спроби апофеозу права... ми побачимо безплідні старання, які не мають нічого спільного з логікою для визначення цього «основного поняття». Незважаючи на величезну кількість витраченої праці, до цих пір тут нічого не досягнуто, до цих пір це «завдання», «невирішена проблема», «відкрите питання». І «наука» права, за власною свідомістю юристів, і до цього дня позбавлена міцного фундаменту, йде навпомацки в темряві ... «Наука про сфінкса, про те, чого ніхто не знає!? Служіння тому, чого ніхто визначити не може!?» [Там же, с. 6].

Як приклад Катков наводить визначення права, яке дав Р. фон Ієрінг: «Право є сукупність діючих у державі примусових норм» («Der Inbegriff der in einem Staat geltenden Zwangsnormen» – Rudolf von Ihering, Der Zweck im Recht. 3 Aufl. 1895. I Bd., S. 320 [цит. за Катковим].

Це «визначення», як справедливо зауважує Катков, містить логічні та юридично-сміслові дефекти.

По-перше, про яку примусовість йдеться? Моральні норми теж мають примусову силу, але вона зовсім іншого роду, ніж примусовість юридичних норм.

А як бути з нормами міжнародного права? Адже в ньому не діє примус окремої держави. Так що, норми міжнародного права не є правовими? – Тоді вони або не норми права, тобто міжнародного права не існує, або слід виключити ознаку примусу з характеристики правових норм. Але елемент примусу все ж в них присутній! Протиріччя.

Каткову відомо, що вихід з цього протиріччя знайшов Дж. Остін, який у «лекціях з юриспруденції» запропонував називати норми національного права законами (laws), а норми міжнародного права – позитивною міжнародною мораллю.

У вітчизняній літературі В. Д. Каткова відносять до позитивістів [6, с. 35]. Але при всій симпатії до позитивізму Бентама та Остіна, Катков – не цілком позитивіст. Він вважав, що «юриспруденція не є наукою в строгому сенсі цього слова, а є мистецтвом, або (якщо вже так подобається титул науки для юристів) практичною наукою, життєвий початок якої полягає в меті» [3, с. 9].

Продовжуючи критику поширених визначень права, він виступає проти установи за єдність права і держави. На його думку, такій установці суперечить як існування міжнародного права, так і визнання звичайного права [3, с. 9]. Правильніше думати, що «державна є лише однією з форм організації для захисту права, і те, що породжується державою, може бути названо законом, але не завжди правом» [3, с. 12]. В. Д. Катков протиставляє таке розуміння позитивістському підходу: «Позитивісти ... ставлять право у безперечний зв'язок із державою та її законодавством» [Там же, с. 13].

Але в підході позитивістів він бачить безсумнівне раціональне зерно: «Закон існує тому, що така була воля законодавця. Судове рішення – тому, що суд, підлеглий орган влади, прийшов до того ж висновку, що викладений у судовому рішенні. Причини законів, судових рішень та інших примусових норм, отже, ясні й нічого таємничого в собі не містять. Будь-яка державно-примусова норма є безпосереднє або опосередковане вираження волі законодавця, а не якогось таємничого і туманного права» [Там же, с. 14].

З цієї точки зору він піддає критиці концепцію природного права. «Вчення про природне чи філософське право втілює, як і

вся юриспруденція, дивну суміш природних і розумних прагнень з помилками і плутаниною. Цей домішок розумного до нерозумного і служить причиною, чому вчення ці, які багато разів було спростовано, до цих пір не вмирають» [Там же, с. 16].

Однак і позиція позитивістів не уявляється йому цілком послідовною і бездоганною. «Між юристами, які вважають себе самими позитивними позитивістами, які прагнуть самим серйозним чином до пізнання дійсності, як вона є, і які відвертаються від будь-яких мрій та ідеалізму... немає жодного послідовного позитивіста. Під іншим ім'ям, в іншій формі, ідеї філософського права, нема-нема, та й проглянуть то в одному, то в іншому місці їх праць» [Там же, с. 16].

Таким чином, йдеться не про тотальне заперечення всієї проблематики і всього змісту природного права або, навпаки, юридичного позитивізму. «Немає людини, яка могла б ухилитися від притягальної сили ідеалів. Навряд чи це було б і бажано. Але той, хто претендує на титул вченого або освіченої людини, повинен строго розрізняти між реальністю якогось міфу у світу фантазій, і тією реальністю, якою володіє чинне законодавство у порівнянні з планами якої-небудь майбутньої держави» [Там же, с. 18].

Ось головна причина того, що універсальне визначення права, на думку Каткова, неможливе. «Немає права взагалі, а є право якоїсь держави і якогось часу. Не може бути і загально-го ідеалу права, придатного для всіх часів, усіх народів і обставин» [3, с. 18].

Таким чином, він закликає до конкретики в обговоренні права, яка вимагає взаємного врахування прав та обов'язків. «Для розуміння прав і обов'язків потрібно, отже, лише розуміння наказу, веління, закону. ... Зрозуміння закону і є завданням юриспруденції» [Там же, с. 24].

Однак це не завжди легке завдання. Справа в тому, що закон, зважаючи на невизначено – велику кількість випадків, які підпадають під його дію, як правило, формулюється в найзагальніших висловлюваннях, не завжди зрозумілих через їх абстрактність. «Конкретну дію я можу розуміти добре, але сказати, чи маю я на неї право, я не можу, оскільки не знаю, чи обіймає загальний вираз закону, що сюди відноситься, і дану дію. Для вирішення подібних сумнівів й існує, між іншим, суд» [Там же].

Таким чином, схема «зрозуміння закону і права» досить проста. Але тоді через що виникають нескінченні дискусії про поняття права? Їх витoki Катков вбачає у протистоянні двох тер-

мінологічних течій в юриспруденції, які він називає греко-англійською і римсько-німецькою.

«Перебільшена слава римських юристів, яким приписали таку силу філософського мислення, яку вони ніколи не мали й самі заперечували за собою, була вихідною точкою пануючої на континенті течії. Повного свого розквіту вона досягла в роботах німецьких юристів. Виміряна передусім кількістю друкарського паперу, їх слава вплинула і на юристів інших країн, більш схильних до наслідувальності, ніж до самостійного мислення. Основну ідею юриспруденції цей напрямок вбачає в *jus*, *Recht*, *droit*» [Там же, с. 27].

Тим часом, продовжує Катков, римські юристи не можуть бути зразками для наслідування у філософії права: «Строго юридичні поняття переплутані у них з моральними; закони та позитивна мораль в дійсному їх вигляді – з законами та мораллю, якими вони повинні були б бути, згідно з ідеалами часу та осіб» [Там же, с. 28]. Повною мірою це відноситься і до численних німецьких трактатів про *Naturrecht*.

Інший напрямок представлено грецькою та англійською юриспруденціями, для яких основним поняттям є «закон» (*νομος*, *law*). У греків взагалі не було розвиненого вчення про «право», більш того, при всьо-

му багатстві мови не було навіть слова, що відповідає латинському *jus*. Навіть у візантійський період у «Базиліках» Гарменопуло вирази на кшталт римського *jus civile*, *jus naturale*, *jus gentium* трактувалися як νόμος πολιτικός, νόμος φυσικός, νόμος έθνικός.

Своєрідне продовження і розвиток цього підходу Катков бачить в англійській юриспруденції Локка, Бентама, Остіна, Холланда з тим застереженням, що «спадкового зв'язку з даного питання з грецькою філософією довести не можна» [3, с. 30]. Йому явно близька думка Остіна «будь-яке право є створенням закону» (*every right is creature of law*), що закон є джерелом прав (*source from which they flow*). «Права встановлюються законом і не можуть бути зрозумілі без останнього» [Там же].

Протистояння цих двох течій за часів Каткова доходило до взаємних звинувачень – німці вважали, що в англійців немає науки про право, англійці стверджували, що німецькій *Rechtswissenschaft* бракує здорового глузду і смаку.

Дійсно, англійській (і взагалі англомовній, зокрема, північноамериканській та австралійській) традиції є чужим абстрактне філософствування про «право взагалі», про те, що німці називають «об'єктивним правом». Якщо користуватися німецькою

ж термінологією, для традиції загального права характерне розуміння права як завжди «суб'єктивного права». Катков нагадує, що, за Остіном, таке право завжди супроводжується відповідним обов'язком (*every right implies a corresponding duty*) [Там же, с. 39]. Гарантувати їх кореляцію може тільки закон – «веління, розпорядження, наказ ... особи, що стоїть вище нас, тобто особи, яка може змусити нас підкоритися її волі» [Там же, с. 40].

Для юриста важливо, підкреслює Катков, уникати в розумінні юридичного закону тих конотацій, які засновані на подібностях, аналогіях і метафорах – («закони природи», «божі закони», «закони моралі» тощо). «Зробивши риторичне перенесення слова «закон на занадто мало схожу сферу явищ, мислення робить потім зворотню помилку, як би по відображенню перескакуючи від віддалено схожих фактів на факти людського життя, на підставі лише схожості слова (закон)» [Там же, с. 43].

Дуже важливо, на думку Каткова, уникати середньовічного гіпо-стазірування сутностей, які нібито стоять за словами, написаними з великих літер: «Справедливість, Істина, Добро, Краса, Природа, навіть Право все це розглядаються як якісь самостійні незалежні реальні сили» [Там же, с. 49]. Зокрема, це

стосується категорії «справедливості», з якою часто плутають уявлення про «право»: «слово справедливості часто так само мало повідомляє нам, як і нечленороздільне мукання» [3, с. 52].

Ці уточнення дозволяють Каткову дещо наблизити термінологію двох конкуруючих напрямків в юриспруденції. «Очевидно, що «об'єктивне право» приблизно відповідає нашому поняттю закону (*law*, *νομος*) ..., і «суб'єктивне право» – нашому праву (*right*), без будь-яких епітетів» [Там же, с. 54].

Значний інтерес для юрислінгвістики являє аналіз Катковим історичного розвитку уявлень про право у римських юристів. Він показує, що вихідним пунктом подальших міркувань була ідея обов'язку або повинності, створеної владним велінням. *Jus* є похідним від *jussum* – веління, від «того, що наказано: обов'язку або повинності; того, що регулює наше життя, оскільки наказувати може лише той, хто стоїть вище нас» [Там же, с. 67–68]. Цей ранній сенс збігався з тим, що мають на увазі англійські юристи під *law* як наказом (*command*) і з розумінням *lex* як *generale jussum* у деяких римських юристів (напр., в Авла Геллія).

Катков вказує, що *jus* було похідним від *jubeo*, від того, що наказується народом. У цьо-

му сенсі *jus* цілком відповідало грецькому *νόμος* та англійському *law*. Але *jus* семантично і фонетично було близьке до *jussa*, *jousa* і *jura* – права. Виникла багата на наслідки непорозуміння двозначність *jura* в сенсі «права», *rights* і *jura* в сенсі «закони», *laws*.

«Коллективна ідея сукупності норм або велінь, яка висловлюється згідно з духом мов, що мають множину, словом *jousa*, стало виражатися також і єдиним числом *jus*.

Слово *lex* не мало двозначних значень, як *jus*, але воно не могло бути прийнято юристами як загальний термін на зразок *law* і *νόμος*, оскільки мало в римському державному житті значення постанови, виданої народними зборами. *Jussum* або *jus* було ширше, тому що, окрім прав та обов'язків, що випливали з римського *lex*, охоплювало й інші види постанов, з їх правами та обов'язками» [Там же, с. 69]. В. Д. Катков показує, що в ході подальшої історії значення слова *jus* все далі віддаляється від вихідного – веління державної влади або закону в широкому сенсі, поки Ульпіан не став виводити його етимологію від *justitia* – справедливості [Там же, с. 70]. Звідси й беруть початок тисячолітні суперечки про примат закону над правом або права над законом, співвідношення

справедливості та закону, справедливості й права, які не вщухають і донині.

Як показав у своїй першій роботі В. Д. Катков, залучення історико-лінгвістичного матеріа-

лу допомагає розплутати клубок терміно-технологічних невідомостей і внести конструктивний напрямок в теоретичні дискусії філософів права.

Список літератури: 1. Берман Г. Дж. Вера и закон: примирение права и религии / Г. Дж. Берман – М., Ad Marginem, 1999. – 431 с. 2. Катков В. Д. К анализу основных понятий юриспруденции / В. Д. Катков. – Харьков: Университетская типография, 1905. – 462 с. 3. Катков В. Д. Наука и философия права? / В. Д. Катков. – Берлин : издание книжного магазина Штура, 1901. – VIII. – 115 с. 4. Катков В. Д. Jurisprudentiae novum organum (Реформированная общим языковедением логика и юриспруденция) / В. Д. Катков. // Записки Новороссийского Императорского Юридического факультета. Т.1: Цивилистика. Вып.12. – 1913. – 509 с. 5. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсисянц. – М.: Изд. группа «НОРМА – ИНФРА-М», 1999. – 552 с. 6. Титов В. Д., Историческое развитие философско – логических концепций языка права : монография / В. Д. Титов, С.Э. Зархина – Х. : ФИНН, 2009. – 432 с.

У ИСТОКОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЮРИСЛИНГВИСТИКИ – ПЕРВАЯ РАБОТА В. Д. КАТКОВА Зархина С. Э.

В статье рассматриваются основные философско-правовые идеи первого в мире юриста, который стал систематически исследовать язык права, харьковского и затем одесского теоретика права Василия Даниловича Каткова (1867-1919).

Ключевые слова: язык права, философско-правовые идеи, теоретик права.

AT THE BEGINNING OF NATIONAL JURISLINGVISTICS – FIRST V. D. KATKOV'S BOOK Zarhina S. E.

In this article the basic legal-philosophical ideas of Kharkovian and then Odessian theorist of the law Vasily Danilovich Katkov (1867-1919), the first-ever lawyer who began to investigate regularly language of the law, are considered.

Key words: language of the law, legal-philosophical ideas, of Kharkovian theorist of the law.

Надійшла до редакції 19.09. 2011 р.